

Justyna Sprutta

Ikony Matki Bożej Hodegetrii

Salvatoris Mater 10/1, 125-152

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ikona maryjna typu Hodegetria¹, nazywana także ikoną *Świętego Łukasza*², należy do podstawowych ikon maryjnych, zajmując obok takich typów ikonograficznych jak Oranta czy Eleusa, istotne miejsce w sztuce sakralnej chrześcijańskiego Wschodu. Przedstawienia Hodegetrii znane są już w okresie wczesnochrześcijańskim, ale dopiero, począwszy od VI stulecia, stają się popularne w sztuce bizantyjskiej³.

1. Teologia i dzieje ikony Hodegetrii

Na wstępie rozważań nad ikoną maryjną typu Hodegetria (ros. *Odigitrija*) należy zastanowić się nad samym imieniem tego wizerunku. Greckie określenie – „Hodegetria” - oznacza mianowicie „Tę, która jest Przewodniczką w drodze”⁴, „Wskazującą Drogę”⁵, jak też „Drogę”⁶. Z interpretacją nazwy – „Hodegetria” – jako „Ta, która jest Przewodniczką w drodze” wiąże się pewna legenda bizantyjska, mówiąca, że Matka Boża prowadziła kiedyś drogą dwóch niewidomych, którym w cudowny sposób przywróciła wzrok⁷. To określenie wywodzi się z greckiego słowa *hodos*⁸ („droga”). Twierdzi się także, że owa pojawiająca się znacznie później niż sam wizerunek, bo w XI w., nazwa obrazu, pochodzi prawdopodobnie od świątyni *ton Hodegon*⁹ w Konstantynopolu, w której zbierali się *hodigos*, czyli przewodnicy podróży, i gdzie ikona Hodegetrii została umieszczona w V wieku¹⁰.

Główną, zawartą w szczególny sposób w tym wizerunku ideą, jest przewodnictwo Maryi w drodze do Syna, który jest Drogą do Ojca.

Justyna Sprutta

Ikony Matki Bożej Hodegetrii

SALVATORIS MATER
10(2008) nr 1, 125-152

¹ Typ ten najbardziej rozpowszechnił się w Bizancjum i na Rusi. E. SMYKOWSKA, *Ikona. Mały słownik*, Warszawa 2002, 33. Hodegetria należy do najstarszych i najsłynniejszych wizerunków maryjnych, czczonych w Kościele wschodnim. *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie. [Katalog zbiorów]*, Warszawa 2004, 56. Więcej o ikonie Hodegetrii: por. E. POKORZYNA, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyni obrządku wschodniego z przydatkiem ikon maryjnych*, Warszawa 2001, 114-115. Typ Hodegetria występuje także w sztuce zachodnio-chrześcijańskiej. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. K. KUBALSKA-SULKIEWICZ, M. BIELSKA-ŁACH, A. MANTEUFFEL-SZAROTA, Warszawa 2004, 153.

² Pierwotnie tej ikony przypisywano św. Łukaszowi Ewangelista. T. ŠPIDLÍK, *Mysł rosyjska. Inna wizja człowieka*, tł. J. Dembska, Warszawa 2000, 383. Por. I. JAZYKOWA, *Świat ikony*, tł. H. Paprocki, Warszawa 2003, 115. Św. Łukasz Ewangelista miał namalować pierwszą ikonę Matki Bożej, przywiezioną później z Jerozolimy do Konstantynopola. E. SMYKOWSKA, *Ikona. Mały słownik...*, 33. Por. J. TOMALSKA, *Ikony*, Białystok 2005, 46.

Maryja w tej, ale również w każdej innej ikonie maryjnej, stanowi zresztą *most umożliwiający przyjście na świat Zbawiciela, a obecnie [...] most na drodze ku Niemu*¹¹. W ikonie tej podtrzymuje Ona jedną ręką Dziecię, najczęściej lewą, natomiast drugą ręką wskazuje na Nie jako na Drogę (por. J 14, 6). Tym gestem wskazuje Ona również na Bóstwo Zbawiciela, oczekiwanego i zwiastowanego przez proroków Starego Testamentu¹², których szereg wieńczy postać św. Jana Chrzciciela towarzyszącego Matce Bożej np. w znajdującym się w ikonostasach rzedzie „Deesis”.

Matka Boża w ikonach typu Hodegetria jest przedstawiana frontalnie (pierwotnie całopostaciowo jako stojąca bądź siedząca), najczęściej w półpostaci, niekiedy z lekkim pochyleniem głowy; ta frontalność zarówno Matki, jak i Syna, ale również sztywność ich upozowania, nadaje owemu przedstawieniu wyraźnie reprezentacyjny, uroczysty, majestatyczny charakter. To dostojęstwo emanuje zarówno z Syna, jak i z Jego Matki, lecz należy pamiętać, że to Maryja – co podkreśla M. Bielawski – jest tutaj na usługach Syna-Zbawiciela obdarzającego świat łaskami, Zbawiciela, który jest Drogą ku pełni łask, ku Niebu (por. J 14, 6)¹³.

Intrygujący jest również w tej ikonie wygląd Dziecięcia. Mimo że z jego wielkości wynika, iż jest to małe dziecko, to jednak Chrystus tutaj ukazany ma pomarszczone oblicze dorosłego mężczyzny. Takie oblicze Chrystusa symbolizuje Boską wiedzę Odkupiciela, ale także Jego przeznaczenie na mękę i śmierć; jest ono również obliczem wiecznej mądrości. Szaty Dziecięcia są pokryte złotem, oznaczającym w symbolicie wschodnio-chrześcijańskiej m. in. chwałę Bożą postrzeganą oczami ducha, Boskość, świętość; owe szaty to chiton i hymation. Trzymając w lewej ręce zwój, Chrystus akcentuje w ten sposób Ewangelię; ów zwinięty bądź rozwinięty *rotulus* „głosi” bowiem Dobrą Nowinę, pozostając

³ J. TOMALSKA, *Ikony...*, 46. Por. I. JAZYKOWA, *Świat ikony...*, 109.

⁴ O. POPOVA, E. SMIRNOVA, P. CORTESI, *Ikony*, tł. T. Łozińska, Warszawa 2000, 14. Por. T. ŠPIDLÍK, M.I. RUPNIK, *Mowa obrazów*, tł. J. Dembska, Warszawa 2001, 107.

⁵ M. BIELAWSKI, *Blask ikon*, Kraków 2005, 23. Por. I. JAZYKOWA, *Świat ikony...*, 114. W określeniu – Hodegetria – jest ta naprawdę zawarta koncepcja wszystkich ikon maryjnych, ponieważ w każdej ikonie Matka Boża prowadzi ludzi do Chrystusa, jest ponadto Orzędowniczką ludzkości. TAMŻE, 114. Por. M. QUENOT, *Ikona. Okno ku wieczności*, tł. H. Paprocki, Białystok 1997, 106.

⁶ E. SMYKOWSKA, *Ikona. Mały słownik...*, 33.

⁷ T. ŠPIDLÍK, M.I. RUPNIK, *Mowa obrazów...*, 107.

⁸ E. SMYKOWSKA, *Ikona. Mały słownik...*, 33.

⁹ *Słownik terminologiczny sztuk pięknych...*, 153.

¹⁰ E. SMYKOWSKA, *Ikona. Mały słownik...*, 33.

¹¹ Por. I. JAZYKOWA, *Świat ikony...*, 114.

¹² *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 56.

¹³ Por. M. BIELAWSKI, *Blask ikon...*, 24.

symbolem zarówno wiedzy, mądrości, jak i Chrystusowego nauczania¹⁴ (niekiedy zamiast zwoju Dziecię może trzymać w lewej ręce księgę, jabłko lub berło królewskie), natomiast prawą ręką Chrystus błogosławi. Jest to zatem zarówno Zbawiciel błogosławiący, jak i nauczający¹⁵, gdzie pierwszą błogosławioną i nauczaną jest Jego własna Matka. Dziecię błogosławiąc Matkę, błogosławi w Niej całe stworzenie, z człowiekiem na czele jako koroną tego stworzenia. Często Jego gest błogosławienia jest skierowany również ku stojącemu przed ikoną chrześcijaninowi, czyli odnosi się do niego bezpośrednio¹⁶. Ku niemu właśnie kierują się spojrzenia Chrystusa i Jego Matki¹⁷, zaś w tym ich spojrzeniu kryje się zaproszenie do podążania wytyczoną przez Zbawiciela drogą. W owym dialogu toczącym się między chrześcijaninem a Chrystusem i Jego Matką, Maryja wskazując prawą ręką na Syna, niejako mówi tym gestem: *Oto droga, którą winniście podążać* lub: *Zróbcie wszystko, cokolwiek wam powie* (J 2, 5)¹⁸. W ikonie tej wyraża się zatem od wieków rola Maryi w Kościele, nie tylko zresztą wschodnim: Matka Boża kieruje duchowo wiernych ku swemu Synowi, pośredniczy w Jego modlitewnym pośrednictwie, orędując za wiernymi, oraz ochrania w drodze do Chrystusa¹⁹. Co jeszcze istotne dla tematu, w tych wizerunkach maryjnych Matka Boża trzyma na ramieniu Syna na sposób liturgiczny, tak jak święci biskupi trzymają Pismo Święte, zatem w danym kontekście sam Chrystus może być odczytany jako Dobra Nowina. Również prawa ręka Zbawiciela naśladuje gest kapłański, liturgiczny, który towarzyszy słowom konsekracji w czasie Liturgii Bożej. Taki obraz Maryi wskazuje, że jest Ona typem Kościoła, który przez stulecia, modląc się, orędując, pośrednicząc, chroniąc, prowadzi lud Boży do Chrystusa, kierując na Niego ludzkie spojrzenia²⁰. Jako symbol Kościoła, Maryja zachowuje – co uwidacznia się we wszystkich ikonach maryjnych, łącznie z Hodegetrią – posłuszeństwo i uległość wobec Boga, stając się wzorem do naśladowania, a także pośrednicząc w dojściu do poznania Chrystusa²¹. Matka Boża, także w ikonie Hodegetrii, modli się, będąc symbolem Kościoła, zaś Jej modlitwa jest ze swej natury modlitwą chrystocentryczną; należy

¹⁴ E. SMYKOWSKA, *Ikona. Mały słownik...*, 33.

¹⁵ T. ŠPIDLÍK, M.I. RUPNIK, *Mowa obrazów...*, 107.

¹⁶ Por. I. JAZYKOWA, *Świat ikony...*, 114. E. SMYKOWSKA, *Ikona. Mały słownik...*, 33.

¹⁷ M. BIELAWSKI, *Blask ikon...*, 23-24.

¹⁸ TAMŻE, 24.

¹⁹ Por. I. JAZYKOWA, *Świat ikony...*, 114-115.

²⁰ Por. T. ŠPIDLÍK, M.I. RUPNIK, *Mowa obrazów...*, 107.

²¹ Por. TAMŻE, 108.

tutaj dodać, że niekiedy ikonopisi ukazują w ikonach Hodegetrii typową dla ikon typu Eleusa matczyną tkliwość Maryi w stosunku do Syna, podkreślając w ten sposób dialog o charakterze modlitewnym, toczący się między Matką i Synem, gdzie to Maryja modli się do Syna²². Nie ma w tym nic zaskakującego, że element typowy dla Eleusy wprowadza się w wizerunki Hodegetrii; należy przy tym pamiętać, że to właśnie z typu Hodegetria bierze początek typ Eleusa, zaś oba te typy znajdują swoje miejsce również w tzw. ikonach akatystowych.

Jak już na wstępie wspomniano, ikona Hodegetria uchodzi za inspirowaną bezpośrednio przez pierwsze przedstawienie Maryi, namalowane według tradycji przez św. Łukasza Ewangelistę, dlatego zajmuje ona uprzywilejowane miejsce w ikonografii wschodniochrześcijańskiej²³. Ikona Hodegetrii towarzyszy również ikonopisowi przed i w trakcie malowania wizerunku: hermeneja z góry Athos poleca malarzowi ikon upaść przed wizerunkiem Hodegetrii i błagać Chrystusa przed przystąpieniem do pisania ikony²⁴.

Warto teraz zastanowić się nad losami archetypu wizerunków typu Hodegetria, często owianymi legendą. Autorem pierwowzoru miał być wspomniany św. Łukasz Ewangelista; obraz jego pędzla miał natomiast zostać pobłogosławiony przez samą Matkę Bożą. *Posłanie wschodnich patriarchów* z IX w. mówi, że Maryja, ujrzawszy obraz namalowany przez św. Łukasza i ukazujący Ją *jak w zwierciadle*, następująco wyraziła się o tym wizerunku: *Z nim jest moja łaska*. Mimo jednak iż w *Posłaniu wschodnich patriarchów* nie pojawia się imię „Hodegetria”, z czasem będzie ona utożsamiana z obrazem pędzla św. Łukasza Ewangelisty, zaś piętnastowieczne źródło nazwie tę ikonę Hodegetrii *niestworzoną ludzką ręką* oraz *wspaniale wykonaną świętymi rękoma Apostoła i Ewangelisty Łukasza*²⁵.

Według tradycji wizerunek ten został już w V stuleciu przewieziony z Jerozolimy do Konstantynopola przez cesarzową Eudoksję bądź Pulcherię i umieszczony we wspomnianym klasztorze *ton Hodegon* w pobliżu kościoła pw. Mądrości Bożej w Konstantynopolu. W rzeczywistości jednak *ton Hodegon*, świątynię Hodegetrii, wzniesiono za sprawą cesarza Michała III w IX w. na miejscu kaplicy znajdującej się obok świętego źródła, gdzie wcześniej została umieszczona ikona Matki Bożej, zaś samo jej imię – „Hodegetria” – pojawiło się najwcześniej wła-

²² Por. TAMŻE.

²³ M. QUENOT, *Ikona. Okno ku wieczności...*, 106.

²⁴ TAMŻE.

²⁵ *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 56.

śnie w IX w., prawdopodobnie jako nazwa wywodząca się od miejsca przechowywania ikony²⁶.

Od czasu pojawienia się wizerunku w stolicy Cesarstwa Bizantyjskiego kult Matki Bożej Hodegetrii rozpowszechnił się nie tylko w Konstantynopolu, ale objął całe Cesarstwo (np. czczono Ją jako Opiekunkę miasta m. in. w Salonikach) jak też obszary znajdujące się w kręgu wpływów kultury bizantyjskiej, gdzie przedmiotem czci stały się powtórzenia (ros. *spisoki*) tego wizerunku postrzeganego jako prawdziwy obraz Matki Chrystusa. To właśnie Hodegetria – obok „Mandylionu” edesskiego (oblicze Chrystusa na chuście; odpowiednikiem zachodniochrześcijańska „Chusta św. Weroniki”, tzw. „Veronikon”) – stała się główną ikoną święta Triumfu Ortodoksji, ustanowionego w 843 r. na pamiątkę zwycięstwa nad ikonoklazmem bizantyjskim. Najbardziej natomiast szczegółowe informacje o kulcie ikony Hodegetrii z Konstantynopola pochodzą z XIII-XV w., wskazując na oficjalny charakter tego kultu. Podaje się również informację, że w 1261 r. ikonę Hodegetrii niesiono na czele uroczystej procesji dziękczynnej z okazji odzyskania Konstantynopola z rąk łacinników oraz z okazji powrotu na tron cesarski Michała Paleologa, który ustąpił tej ikonie miejsca, krocząc nie przed, ale za nią w procesji. Świadectwa z XIV-XV w. podają ponadto, że ikona Hodegetrii, zbliżona kształtem do kwadratu o boku około stu dwudziestu centymetrów, przykryta była srebrnym okładem, ozdobiona szlachetnymi kamieniami oraz wystawiana w żelaznym cyborium. Poza tym należy dodać, że wszystkie relacje podkreślają wyjątkowy ciężar tego wizerunku oraz to, że zdolność jego uniesienia traktowano jako dowód wielkiej łaski ze strony Matki Bożej²⁷. Ponadto w roku liturgicznym Hodegetria regularnie odwiedzała klasztor pw. Chrystusa Pantokratora, kościół w Blachernach, świątynię pw. Mądrości Bożej oraz pałac cesarski. Należałoby uwzględnić tutaj jeszcze jedno świadectwo, mianowicie czternastowieczne świadectwo Stefana z Nowogrodu. Według niego uroczystość prezentacji Hodegetrii przyciągała w każdy wtorek tłumy wiernych; tego właśnie dnia wystawiano ikonę na placu przed monasterem, za przyczyną której – już wystawionej na widok publiczny – działy się liczne cuda. Oprawa towarzysząca tej konstantynopolitańskiej Hodegetrii także wskazywała na jej wzniosłość i szczególną cześć. *Opowieść o świątyni Bogurodzicy zwanej Hodegon*, pochodząca z lat 1438-1439, podkreśla piękno i bogactwo kościoła, w którym przechowywano tę cudowną ikonę. Podaje ona znaną w XII w., jeszcze jedną z wymienionych, etymologię nazwy tego wizerunku, jako

²⁶ TAMŻE.

²⁷ TAMŻE, 56. Por. TAMŻE, 58.

nazwy wywodzącej się od uzdrawiających właściwości źródła, które znajdowało się w miejscu przechowywania ikony i leczyło ślepotę. Nic zatem dziwnego, że w jednej legendzie, wspomnianej powyżej, ukazano łaskawość Maryi, przypadek dwóch niewidomych, których miała uzdrowić, oraz cudowne źródło, do którego przywiodła owych ślepców²⁸.

2. Ikony typu Hodegetria

Istnieje wiele ikon tego typu, podobnych bliźniaczo do siebie, jednak mogących różnić się ikonograficznie w detalach, co wiąże się chociażby z historią pochodzenia danego wizerunku, np. umieszczona na ikonie Matki Bożej Iwierskiej na policzku Maryi rana odsyła do epoki ikonoklazmu bizantyjskiego, kiedy to wizerunek został znieważony przez ikonoklastów, zaś od ciosu włóczni miała z ikony popłynąć krew i przerazić tych, którzy dopuścili się owej zniewagi w stosunku do świętego obrazu. Kolejny przykład to Hodegetria Bolesna, tzw. Matka Boża Pasji, gdzie w wizerunku tym znajdują się obok Dziecięcia dwaj aniołowie z *arma Christi*, zwiastując cierpienia Zbawiciela za ludzkość; właśnie z tego powodu zostaje zmieniona nieco poza Dziecięcia, które jest tutaj przedstawione w półobrocie, gdyż spogląda na aniołów, zaś Jego ręce obejmują dłonie Matki²⁹. Ikony mogą także ukazywać Hodegetrię bez Dziecięcia, jak to ma miejsce w ikonie Matki Bożej Bogolubskiej: Maryja stoi przed Bogiem (Chrystus ukazany tutaj jako dorosły mężczyzna) i oręduje przed Nim za ludźmi, których przedstawia się niekiedy u Jej stóp. Ponieważ w ikonie Bogolubska Maryja ukazana jest jako Orędowniczka i jako Wskazująca Drogę modlącym się wiernym, ikonę tę odnosi się do typu Hodegetria – Matka Boża Bogolubska trzyma w ręku zwój z modlitwą, zaś drugą ręką wskazuje na obraz Chrystusa namalowany na tle symbolicznej wizji nieba; tak zostaje zachowany gest Maryi „wyjęty” z ikon typu Hodegetria, gdzie Chrystus jest Drogą³⁰.

Ikony typu Hodegetria również uchodzą za cudowne. Warto tutaj dodać, że rosyjski Kościół prawosławny zna około dwu tysięcy ikon maryjnych uznanych w większym bądź mniejszym stopniu za cudowne³¹, wśród których Hodegetrie zajmują poczesne miejsce.

²⁸ TAMŻE, 58.

²⁹ I. JAZYKOWA, *Świat ikony...*, 115.

³⁰ TAMŻE, 119.

³¹ G. KOBRZENIECKA-SIKORSKA, *Cudowne ikony maryjne w Rosji i ośrodki ich kultu*, w: *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 14.

W świecie prawosławnym można zatem spotkać następujące rodzaje ikon maryjnych typu Hodegetria, które pokrótce omówimy.

2.1. Chełmska

Pierwotny tego wizerunku od XIII w. znajdował się w Chełmie, czczony zarówno przez prawosławnych, jak i przez unitów. Według tradycji ikonę tę miała przywieźć z Bizancjum księżniczka Anna, która ofiarowała ów wizerunek księciu Włodzimierzowi (978-1015). Źródła zresztą potwierdzają obecność ikony w Chełmie w XIII w. Podają też, że książę halicki Daniel polecił ozdobić ikonę szlachetnymi kamieniami i złotym okładem³². Wiadome jest również, iż w 1439 r. liturgię w obecności wizerunku odprawił w Chełmie metropolita moskiewski Izidor, powracający z Soboru Florenckiego, na którym zawarto unię między Kościołem prawosławnym i rzymskim. Kolejna ważna data z dziejów chełmskiej ikony to 1629 r., w którym to roku biskup Metodiusz Terlecki sprowadził do Chełma zakon bazylianów, i kiedy to rozpoczęto budowę nowej, przeznaczonej także dla tego wizerunku, świątyni. Zabiegano ponadto u nuncjusza apostolskiego o wyznaczenie komisji, która potwierdziłaby cudowność ikony. W kilkanaście lat później, w 1646 r., komisja z biskupem Samborskim, Pawłem Owłoczyńskim na czele, stwierdziła, że zebrane świadectwa, związane z ikoną chełmską, są autentyczne, następnie przekazano dokumentację do Rzymu. Z tego też wieku pochodzi najstarszy znany wizerunek graficzny ikony Matki Bożej Chełmskiej, czyli miedzioryt Aleksandra Tarasewicza (datowany na 1684 r.). Ten wizerunek graficzny został umieszczony w dziele Jakuba Suszy, zatytułowanym *Phoenix redivus*³³, zaś łacińska inskrypcja: *Uniti Dei cum Homine unica Mater Unitorum Theumaturga Chełmiensis* świadczy o znajdowaniu się w tym czasie chełmskiej świątyni (w której przechowywano cudowną ikonę) w rękach unitów. Wspomniany miedzioryt odzwierciedla wyobrażenie ikony odnalezionej w 2000 r. w Łucku na Ukrainie³⁴, na którą to ikonę nałożono w XVII w. srebrne okładziny – dzieło lubelskiego złotnika Sebastiana Nicewicza.

Właśnie XVII w. okazał się szczególnie stuleciem dla chełmskiej ikony. Wizerunek ten miał także przynosić powodzenie w walkach. W 1651 r. ikona została bowiem wywieziona z Chełma, by towarzyszyć wyprawie wojennej króla Jana Kazimierza, i to właśnie ten obraz miał

³² Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie..., 78.

³³ Mart, 1998, 160, za: TAMŻE.

³⁴ Por. Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie..., 78.

być sprawcą zwycięstwa króla pod Beresteczkiem, gdzie polskie wojska starły się z połączonymi siłami kozacko-tatarskimi pod wodzą Bohdana Chmielnickiego i chana Gireja. Po zwycięstwie ikonę Matki Bożej Chełmskiej wystawiono do czci w katedrze łacińskiej we Lwowie, po czym – na polecenie króla Jana Kazimierza – przewieziono do Warszawy i umieszczono w kaplicy zamkowej. W 1652 r. zwrócono ikonę unitom w Chełmie, ale już w tym samym roku król znów wziął ją ze sobą na kolejną wyprawę wojenną, tym razem pod Kamieniec Podolski i Żwaniec. Uznana za cudowną, ikona ta wielokrotnie jeszcze podróżowała w okresie późniejszym, ale nie zawsze z królewską świtą (np. biskup Jakub Susza sprowadził wizerunek w 1660 r. ponownie do Chełma, chcąc uchronić ikonę przed zniszczeniem przez żołnierzy szwedzkich i moskiewskich). Jednak już w 1672 r. zabrał ikonę na wyprawę wojenną król Michał Korybut Wiśniowiecki. Święto ikony chełmskiej obchodzone jest 8 września.

2.2. Częstochowska

Ikona ta znana jest w Rosji już na przełomie XVII i XVIII w. dzięki popularnemu w latach sześćdziesiątych XVII w. dziełu Joannicjusza Gولاتowskiego, zatytułowanemu *Nowe niebo*. W dziele tym zostały zebrane opowieści o cudownych wizerunkach Matki Bożej w Kościele prawosławnym i katolickim.

Przykładem ikony Matki Bożej Częstochowskiej w Kościele prawosławnym jest wizerunek z 1711 r., będący dziełem moskiewskiego sztycharza, Grzegorza Teczegowskiego. Istnieje kilka wariantów przedstawienia Matki Bożej Częstochowskiej; jest to jednak zawsze Hodegetria z Dzieciąciem, które zamiast zwoju trzyma w lewym ręku księgę; charakterystyczne są również w ikonach Matki Bożej Częstochowskiej bardzo ciemne oblicza Maryi i Chrystusa. W typowym wizerunku tego imienia Matka Boża prawą ręką przysłania owalny medalion z wyobrażeniem krzyża, powyżej którego widnieje drugi medalion z gołębicą jako symbolem Ducha Świętego. Niekiedy na koronie wieńczącej głowę Maryi pojawia się przedstawienie leżącego na grobie Chrystusa, na Jej piersiach natomiast umieszczone są korale zawieszane jak wota (pierwowzorem była tutaj prawdopodobnie jasnogórska ikona ozdobiona wotywnymi koralami), zaś po obu Jej bokach (niekiedy poniżej) znajdują się święci Kościoła prawosławnego. Niekiedy ikony Matki Bożej Częstochowskiej noszą przydomek: „Skruszenie złych serc”³⁵.

³⁵ E. POKORZYNA, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego...*, 112.

2.3. Grebeńska

Ikona ta jest niemalże lustrzanym odbiciem wizerunku Matki Bożej Gruzińskiej (omawianego poniżej), chociaż tutaj głowa Maryi bardziej chyli się ku Dziecięciu, zaś Jej oczy skierowane są ku stojącemu przed ikoną człowiekowi. W wizerunku tym Chrystus, widoczny prawie z profilu, zasiada na prawym ramieniu Matki (*Dexiokratousa*), lekko się ku Niej skłaniając. Należy również dodać, że układ nóg i stóp Dziecięcia podobny jest tutaj do ich układu w ikonie Matki Bożej Gruzińskiej, zaś prawa, błogosławiąca ręka Chrystusa ma dłoń widoczną od zewnętrznej strony. Ten typ ikonograficzny – Hodegetria Grebeńska – zbliżony jest również do Matki Bożej Jerozolimskiej i Trójrekiej³⁶.

2.4. Gruzińska

Tradycja mówi, że ikona Matki Bożej Gruzińskiej została przywieziona do Rosji z Persji w 1625 r., dokąd trafiła po podbiciu Gruzji³⁷ przez szacha perskiego, Abbasa I (1587-1628). Wcześniej, bo w 1622 r., szach ten, już po opanowaniu ziem gruzińskich, ofiarował okład ikony Matki Bożej Gruzińskiej moskiewskiemu patriarsze Filaretowi. Zrabowana przez szacha ikona miała być odzyskaną, tzn. zakupioną na targu w Persji przez kupca Stefana Łazariewa z Jarosławla i ofiarowana klasztorowi w Krasnogorsku. Sama natomiast nazwa ikony utrwaliła się w XVIII-XIX w. (istnieje też przekonanie, że określenie – „Gruzińska” – pojawiło się w XVII-XVIII w., co wiązało się z obecnością na ziemiach ruskich pochodzącego z Gruzji, cudownego wizerunku Matki Bożej). Na Rusi wizerunki Matki Bożej Gruzińskiej pojawiły się najwcześniej w sztuce nowogrodzkiej (motyw ten zyskał znaczną popularność w Rosji w XV i XVI stuleciu) i na obszarach północnych; było to związane z faktem, że ikona reprezentująca omawiany tutaj typ ikonograficzny była przechowywana w soborze pw. Mądrości Bożej w Nowogrodzie. Zgodnie z legendami archetypem ikony Matki Bożej Gruzińskiej także miał być portret Maryi namalowany przez św. Łukasza Ewangelistę.

Charakterystycznym rysem wizerunku Matki Bożej Gruzińskiej jest, według niektórych badaczy, układ palców błogosławiącej dłoni Chrystusa z trzema, a nie z dwoma odsuniętymi palcami³⁸. Matka Boża natomiast ukazana jest w półpostaci; Jej głowa chyli się ku Chrystusowi ujętemu w *trois-quarts*, który ma nogi skrzyżowane w ten sposób, że pod lewym

³⁶ TAMŻE, 113.

³⁷ Chrześcijaństwo pojawiło się w Gruzji bardzo wcześnie – według legendy sama Matka Boża przysłała tutaj w IV w. misjonarzy. J. TOMALSKA, *Ikony...*, 30.

³⁸ TAMŻE.

kolanem spod szat widoczna jest Jego swobodnie zwisająca prawa stopa. Kolejne charakterystyczne cechy w tej ikonie to lewa, uniesiona znacznie wyżej niż przyjęte jest w ikonach Hodegetrii, ręka Maryi, oraz dwie ostro załamane fałdy maforionu Matki Bożej, ukazujące jego podszewkę³⁹.

Typ ikonograficzny – Hodegetria Gruzińska – jest ściśle związany z wizerunkiem Matki Bożej Jerozolimskiej, a powstał przypuszczalnie przez odwrócenie tego wizerunku⁴⁰. Święto ikony Matki Bożej Gruzińskiej ustanowił na dzień 22 sierpnia metropolita Nikon, który słyszał o cudach związanych z tą ikoną. Ten sam metropolita zabiegał w 1650 r. o przeprowadzenie „dowodu na świętość” tego wizerunku, co wraz z ustanowieniem powyższego święta ku czci omawianej tu ikony i powstaniem po połowie XVII w. opowieści o cudach, przyczyniło się do popularyzacji tego wizerunku, zwłaszcza w północnej części Rosji. W 1654 r. kopia tej ikony miała doprowadzić do zaniknięcia epidemii cholery w Moskwie. W związku z popularnością tego wizerunku w drugiej połowie XVII w., z czasem zaczęto nazywać imieniem – Matka Boża Gruzińska – rozmaite, istniejące znacznie wcześniej, warianty Hodegetrii.

2.5. Iwierska

W tłumaczeniu na język polski ikona ta jest zwana „Bramną” (gr. *Portaitissa*)⁴¹. W ikonie tej Maryja skłania głowę w stronę Chrystusa, podnoszącego swoje oblicze ku Matce.

Legenda o ikonie Matki Bożej Iwierskiej powstała prawdopodobnie w oparciu o opowieści o cudownym wizerunku Matki Bożej z Lyddy⁴². Ikonę „Iwierską” tradycja związała z monasterem Iwiron (ros. Iwer) założonym przez Gruzinów na górze Athos. Legenda mówi, że w epoce ikonoklazmu bizantyjskiego żołnierze chcieli zniszczyć ikonę; kiedy jednak jeden z nich ciął ją mieczem, z twarzy Matki Bożej popłynęła krew, która przeraziła owych żołnierzy. Ikonę uratowała pewna pobożna wdowa z Nicei (dzisiaj: Iznik w Turcji), wrzucając wizerunek do morza (inna wersja podaje, że ikona ta została wrzucona do morza przez pewnego młodzieńca)⁴³. Wizerunek, stojąc na falach morskich, podплыł pod górę Athos w Grecji. Wyłowili go z morza mnisi, którzy nocą ujrzeli

³⁹ E. POKORZYNA, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego...*, 113-114.

⁴⁰ *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 96.

⁴¹ E. POKORZYNA, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego...*, 115.

⁴² *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 66.

⁴³ TAMŻE.

wysoki słup ognia: ikona dotarłszy na tę Świętą Górę i zatrzymawszy się przed gruzińskim klasztorem Iwiron, „oddawała się” w ręce opata poprzez ręce tychże mnichów. Umieścili oni ikonę w cerkwi, ale wizerunek zniknął ze świątyni i pojawiał się nad klasztorną bramą, co odczytano jako cudowny znak; mnisi przenieśli zatem ikonę nad bramę. Stąd właśnie wzięła się nazwa ikony: gr. *Portaitissa*, ros. *Wratarnica*, czyli ikona „Nad Bramą” lub „Nad Wrotami”, „Bramna”, tzn. „Strażniczka (lub: Odźwierna) Wrót”. Nazwa ta wiąże się także ze słowami Matki Bożej, które miała skierować we śnie do mnicha Gabriela: *Nie chcę być przez was strzeżona, chcę być waszą Strażniczką*⁴⁴. Cudowny charakter ikony miał się przejawiać również w tym, że przebywając na Athos, ikona ta, w zależności od swej własnej woli, mogła samodzielnie przemieszczać się z miejsca na miejsce.

Zgodnie z tradycją wizerunek znajdował się w klasztorze Iwiron od 999 r. Jednak w rzeczywistości ikonę należy datować na XI-XII w., natomiast sama opowieść o cudach ikony Matki Bożej Iwierskiej trafiła na Ruś dopiero w drugiej połowie XVII w. za sprawą mnichów przybywających z Athos i była włączana do rękopisów opisujących kościoły i cuda Świętej Góry⁴⁵. Późniejszą popularność tego wizerunku można łączyć ze wzrastającym autorytetem monasteru w kręgach związanych z patriarchą Nikonem. To właśnie na prośbę tego patriarchy, za panowania cara Aleksego Michajłowicza, w dniu 13 października 1648 r., namalowana na Athos „wierna kopia” ikony Matki Bożej Iwierskiej została przywieziona do Moskwy; ofiarowanie tej kopii wiązało się z misją mnichów iwierskich, przybyłych do ruskiej stolicy z prośbą o wsparcie monasteru⁴⁶. W *gramocie* do cara, złożonej wraz z ikoną, archimandryta Iwironu, Pachomiusz, zaświadczał, że nie różni się owa kopia niczym od pierwowzoru, co przypisywał cudownemu jej powstaniu. Ikonopis Jamblich miał ją bowiem namalować farbami, które uprzednio zmieszano z cząstkami relikwii oraz użyć także wody uswięconej przez ikonę podczas specjalnego nabożeństwa. W czasie pisania tej kopii mnisi mieli śpiewać kanony ku czci tego wizerunku. Jednak istnieje tutaj pewna różnica między kopią a pierwowzorem: jedna bowiem z zachowanych siedemnastowiecznych ikon Matki Bożej Iwierskiej, uznawana za tę przy-

⁴⁴ E. SMYKOWSKA, *Ikona. Mały słownik...*, 38.

⁴⁵ *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 66.

⁴⁶ Był to gruziński klasztor Iwiron na górze Athos, skąd w połowie XVII w. zostały przywiezione do Rosji liczne kopie omawianego wizerunku, np. namalowana przez hieromnicha Jamwalicha Romanowa, będąca darem patriarchy Konstantynopola Parteniusza II dla cara Aleksego Michajłowicza. E. POKORZYNA, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego...*, 115.

wiezioną w 1648 r., różni się od typu podstawowego postaciami aniołów w górnych narożach i postaciami dwunastu apostołów w polach.

Przywieziona z Athos ikona została umieszczona początkowo w monasterze pw. św. Mikołaja w Moskwie, a później w klasztorze Nowodziewicznym, prawdopodobnie za sprawą cara Aleksego Michajłowicza. W 1653 r. Nikon założył monaster Iwierski-Wałdajski, gdzie znalazła się kopia wizerunku. W *Raju duchowym*, zbiorze opowieści o monasterach z Athos i świątyniach Wałdajskich z lat 1658-1659, zawarto m. in. jedną z wersji *Opowieści o ikonie Iwierskiej*. Według tej opowieści ów rosyjski monaster, m. in. za sprawą tej ikony, miał przejąć tradycję i sławę klasztoru Iwiron.

Kopia ikony Matki Bożej Iwierskiej znajdowała się od 1660 r. do 1992 r. w kaplicy przy Bramie Zmartwychwstania w Moskwie przy Kremlu. Po tej dacie została umieszczona w jednej z moskiewskich cerkwi, a kaplicę później zburzono (w 1929 r.). Natomiast, kiedy w 1991 r. władze Moskwy zdecydowały się tę kaplicę odbudować (1993 r.), patriarcha Aleksy II zwrócił się do przełożonego klasztoru Iwiron na Athos o wykonanie kopii ikony znajdującej się w monasterze⁴⁷.

Jeżeli chodzi jeszcze o obecność ikony Matki Bożej Iwierskiej na Świętej Górze, tradycja mówi, że owa słynąca łaskami ikona zniknie z tej Świętej Góry w taki sam cudowny sposób, jak się tam pojawiła, a będzie to oznaczać koniec świata. Stąd ten wizerunek z Athos jest jedyną ikoną, której oryginału nie wolno wywozić ze Świętej Góry. Istnieje wiele kopii tej ikony, m.in. w Rosji, Kanadzie, Polsce (na ziemiach polskich szczególnie popularna jest ta ikona na Suwalszczyźnie i Białostocczyźnie)⁴⁸. W Kanadzie natomiast znajduje się ikona Matki Bożej Iwierskiej zwana „Wydzielającą Miro” (ros. *mirotoczniwaja*), czyli wydzielającą święty olej. Takie jej określenie wiąże się z cudownym zjawiskiem wypływania oleju z wizerunku, mającym miejsce od 1982 r., oraz z licznymi przypadkami uzdrowień. W Polsce zaś ikona Matki Bożej Iwierskiej, namalowana na Athos i przywieziona jako dar z okazji jubileuszu dwutysiąclecia chrześcijaństwa, znajduje się w żeńskim prawosławnym klasztorze pw. śś. Marty i Marii na Grabarce. Święto Matki Bożej Iwierskiej chrześcijanie prawosławni obchodzą kilkakrotnie w roku liturgicznym: 25 (12 tego miesiąca⁴⁹) lutego, 26 (12 tego miesiąca⁵⁰) października oraz w Paschalny Wtorek.

⁴⁷ *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 67.

⁴⁸ E. POKORZYNA, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyni obrządku wschodniego...*, 115.

⁴⁹ *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 67.

⁵⁰ TAMŻE.

2.6. Jerozolimska

Prawdopodobnie pierwowzór tej ikony został przywieziony przez cesarza Leona I (około 400-474 r.) i cesarzową Eudoksję z Jerozolimy do Konstantynopola, natomiast na Ruś wizerunek Matki Bożej Jerozolimskiej dotarł z Krymu w 988 r. dzięki księciu Włodzimierzowi. Jest to Hodegetria *Dexiokratousa*. Istnieje tutaj niemal identyczny, pozbawiony hieratyczności, układ postaci w porównaniu z omówioną ikoną Matki Bożej Grebeńskiej. Różnica natomiast polega na sposobie trzymania zwoju (pionowo) przez Dziecię, ale przede wszystkim na tym, że wyraźne uniesienie głowy przez Chrystusa i zwrócenie spojrzenia ku Matce, która również spogląda na Syna, wskazuje już na charakterystyczny dla Eleusy, emocjonalny kontakt między obiema postaciami⁵¹.

2.7. Kazańska

Ikona ta, jedna z najbardziej czczonych w Rosji, stanowi palladium narodu i państwa rosyjskiego⁵². Sama ikonografia Matki Bożej Kazańskiej powstała na Rusi. Maryja jest ukazana w półpostaci (głowa, ramiona), na lewej ręce trzyma zwrócone frontalnie ku widzowi Dziecię, które stoi niejako na Jej kolanach, prawą ręką błogosławiąc, a lewą mając opuszczoną i przykrytą hymationem, stąd niewidoczną. Należy tutaj jeszcze dodać, że głowa Matki Bożej jest lekko pochylona ku ujętemu do kolan Chrystusowi.

Dzieje ikony wpisują się w historię Kazania, Moskwy i Petersburga. Ikona została odnaleziona (czyli „objawiła się”) w spalonym domu strzelca Daniły⁵³ w dniu 8 lipca 1579 r. w Kazaniu po pożarze tego miasta, niewiele zresztą wcześniej przyłączonego do Rosji przez cara Iwana Groźnego. Przyczyną pożaru miał być gniew Boga na mieszkańców grodu, którzy żyli niezgodnie z zasadami chrześcijańskiej wiary, natomiast „objawienie się” ikony postrzegano w Kazaniu jako znak przebaczenia przez Boga win miastu⁵⁴. Relację o tym „objawieniu się” ikony Matki Bożej Kazańskiej spisał w 1594 r. metropolita kazański, a późniejszy patriarcha moskiewski, Hermogen. Ikona ta stała się także ówczesnie symbolem

⁵¹ E. POKORZYNA, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego...*, 115.

⁵² Szczególny status ikony Matki Bożej Kazańskiej wynikał z faktu, że od drugiej połowy XVI w. jej kult przybrał charakter państwowy i wiązał się z przekonaniem, że ikona wspomaga rosyjskie wojska. *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 80.

⁵³ E. POKORZYNA, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego...*, 116.

⁵⁴ *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 80.

zwycięstwa nad „niewiernymi”, gdyż według przekazów muzułmanie wysławiali się z chrześcijan, że Bóg ich opuścił, doświadczając strasznym w skutkach pożarem⁵⁵.

Z odnalezieniem wizerunku Matki Bożej Kazańskiej wśród zgliszczy Kazania wiąże się pewna opowieść. Dziewięcioletniej dziewczynce o imieniu Matrona (bądź Matrena) ukazała się we śnie Maryja, wskazując jej miejsce, gdzie ikona była ukryta od czasów, kiedy to Ruś znajdowała się pod tatarskim jarzmem. Początkowo dorośli nie wierzyli Matronie, ale w końcu odnaleziono wizerunek we wskazanym przez ową dziewięcioletką miejscu. Wydobyta ze zgliszczy ikona promieniała, będąc pozbawioną śladów jakiegokolwiek zniszczenia, następnie została umieszczona w soborze pw. Zwiastowania w Kazaniu. Już w czasie przenoszenia ikony do tego soboru miał wydarzyć się cud uzdrowienia ślepego (później ikonie tej przypisywano moc uzdrawiania ze ślepoty i chorób oczu⁵⁶). Lokalny kult ikony Matki Bożej Kazańskiej szybko rozwinął się, doprowadzając do wybudowania w miejscu odnalezienia wizerunku monasteru żeńskiego. Na pamiątkę „objawienia się” ikony ustanowiono także jej święto, obchodzone w dniu 8 lipca. Pierwotną natomiast cerkiew, w której przechowywano ikonę, zastąpiono w 1594 r. świątynią murowaną, z której wzniesieniem wiązały się narodziny *Opowieści o objawieniu i cudach ikony Kazańskiej*. Drugie zaś święto tego wizerunku, obchodzone w dniu 22 października, upamiętniało wybawienie Moskwy od wojsk polskich w 1612 r., przypisywane interwencji ikony⁵⁷. To właśnie kopii wizerunku Matki Bożej Kazańskiej, przewiezionej w 1611 r. do Moskwy, przypisano zwycięstwo księcia Dymitra Pożarskiego nad wojskami polsko-litewskimi pod wodzą króla Zygmunta III, które w 1612 r. okupowały moskiewski Kreml⁵⁸. W 1635 r. jako wotum za to zwycięstwo zbudowano na Placu Czerwonym w Moskwie świątynię poświęconą Matce Bożej Kazańskiej⁵⁹. Kolejna kopia ikony Matki Bożej Kazańskiej została umieszczona w soborze Kazańskim w Petersburgu w 1811 roku⁶⁰, w samym „sercu” tej nowej

⁵⁵ G. KOBRZENIECKA-SIKORSKA, *Cudowne ikony maryjne w Rosji i ośrodki ich kultu...*, 21.

⁵⁶ *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 80.

⁵⁷ TAMŻE.

⁵⁸ Znaczenie ikony wzrosło na początku XVII w., jednakże dopiero car Aleksy Michajłowicz w 1649 r. uczynił dzień 22 października (upamiętniający zwycięstwo nad Polską w 1612 r.) świętem ogólnoruskim. G. KOBRZENIECKA-SIKORSKA, *Cudowne ikony maryjne w Rosji i ośrodki ich kultu...*, 21.

⁵⁹ Sobór Kazański, zburzony na rozkaz Stalina w 1936 r., został odbudowany w latach 1990-1993 jako jego wierna rekonstrukcja, i tam obecnie znajduje się ikona Kazańskiej Matki Bożej. E. SMYKOWSKA, *Ikona. Mały słownik...*, 42.

⁶⁰ Podaje się też, że umieszczenie ikony w soborze Kazańskim w Petersburgu nastąpiło w 1737 r. *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 80.

stolicy Rosji, i darzona ogromnym kultem⁶¹. Ikonie Matki Bożej Kazańskiej przypisywano również zwycięstwo nad wojskami napoleońskimi w 1812 roku⁶². Ponadto w czasie drugiej wojny światowej z inicjatywy patriarchy Sergiusza zanoszono także do ikony Matki Bożej Kazańskiej modlitwy w intencji ojczyzny.

W Rosji istniała wielka liczba powtórzeń kazańskiej Hodegetrii, powstałych w latach 1579-1917⁶³. Rozpowszechnienie kultu wizerunku Matki Bożej Kazańskiej przypadło na stulecia: XVII-XIX, kiedy to ów wizerunek osiągnął popularność równą niemalże popularności ikony Matki Bożej Włodzimierskiej (typ Eleusa). Wtedy właśnie powstała duża liczba kopii tego wizerunku, uznanych za cudotwórcze, np. ikona z Tobolska, Jarosławia, Pawłowska, Kargopola, Irkucka, w których to ikonach widziano zwykle źródło uzdrowień niewidomych⁶⁴. Na zakończenie refleksji nad ikoną Matki Bożej Kazańskiej należy dopowiedzieć, że jedna z owych ikon „kazańskich” została przywieziona na Zachód i do dzisiaj – począwszy od 1970 r. – znajduje się w kaplicy bizantyjskiej pw. Zaśnięcia NMP w *Domus Pacis* (Międzynarodowym Centrum Światowego Apostolatu Matki Bożej) w Fatimie. Święto ikony Matki Bożej Kazańskiej przypada obecnie w Kościele prawosławnym dwukrotnie w roku liturgicznym: jest obchodzone 21 lipca i 4 listopada.

2.8. Koniewska

Ikona ta znana jest od XVII w., chociaż według tradycji miała pojawić się w cudowny sposób w 1393 r. za sprawą Arsenija, mnicha

⁶¹ G. KOBRZENIECKA-SIKORSKA, *Cudowne ikony maryjne w Rosji i ośrodki ich kultu...*, 21. Przed ikoną Matki Bożej Kazańskiej modlili się kolejni carowie i dowódcy wojsk- np. przed wyjazdem do armii Michał I. Kutuzow, głównodowodzący armią w kampanii antynapoleońskiej. TAMŻE.

⁶² W 1904 r. ikona ta została skradziona i długo jej nie odnaleziono. Sądzone przez lata, że oryginał ikony z Kazania nie zachował się. Okazało się jednak, że ów wizerunek odnalazł się w USA, zaś od 1993 r. znalazł swe miejsce w Watykanie, a następnie przekazany w r. 2000 przez Jana Pawła II patryjarsze Aleksemu II. *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 80.

⁶³ Zwłaszcza namalowanych w drugiej ćwierci XVII w. Przypuszczalnie taka powszechność ikon wiązała się z wydarzeniami 1612 r. i wzrostem kultu wizerunku po tej dacie, np. ikona należąca do Iwana Szujskiego, później w monasterze Pokrowskim w Suzdału, czy ikona Prokopa Czirina. TAMŻE.

⁶⁴ TAMŻE. Popularność wizerunku kazańskiego znajduje swoje potwierdzenie także w źródłach pisanych: w jednym z osiemnastowiecznych *sborników*, który obejmuje przede wszystkim teksty o charakterze moralnym, pojawiają się trzy słowa o ikonach: *Św. Mikołaj, Spotkanie ikony Bogurodzicy Włodzimierskiej i Opowieść o objawieniu Bogurodzicy w Kazaniu*. Wizerunek kazański należał ponadto do najbardziej czczonych w środowiskach staroobrzędowców. Jeden ze *sborników* pochodzących z Wietki zaczyna się opowieścią o objawieniu ikony Matki Bożej Kazańskiej. TAMŻE, 81. Dziewięć kopii ikony Matki Bożej Kazańskiej uznano za cudowne. J. TOMALSKA, *Ikony...*, 74.

powracającego na Ruś z trzyletniego pobytu w klasztorze na górze Athos. Od dnia 3 września 1799 r. ikona ta przechowywana jest w męskim monasterze w Koniewie, zbudowanym na jednej z wysp na jeziorze Ładoga. Wizerunek ukazuje Hodegetię z Chrystusem na lewej ręce: Chrystus odwraca głowę od Matki, w prawej ręce trzymając zwój, natomiast w lewej – szczygła (symbol cierpienia Odkupiciela), przywiązanego za nóżkę czerwonym sznurkiem, bądź dwa gołąbki.

2.9. Kozańska

Ikona pochodzi z pierwszej połowy XVII w. Wizerunek ten przedstawia Matkę Bożą z Dzieciąciem na lewej ręce oraz z berłem królewskim w prawej dłoni. Chrystus zwyczajowo prawą ręką udziela błogosławieństwa. Obie postaci – Matki i Syna są ukoronowane⁶⁵.

2.10. Kupiatycka

Jest to enkolpion⁶⁶, czyli kapsułka w kształcie krzyża (zawierająca relikwie i cytaty z Pisma Świętego). Na jego awersie znajduje się przedstawienie Matki Bożej Hodegetrii z Chrystusem, zaś na rewersie scena Ukrzyżowania.

Na Rusi były zresztą popularne enkolpiony w postaci medalionów nie tylko ukazujące Matkę Bożą typu Hodegetria, ale również typu Oranta, lub przedstawiające czterech Ewangelistów. Gdy chodzi o wygląd enkolpionu kupiatyckiego, można go określić dzięki siedemnastowiecznym przekazom ikonograficznym oraz chromolitografii⁶⁷. Przypuszcza się, że prawdopodobnie zawierał on modlitwy do Matki Bożej⁶⁸.

Tradycja mówi, że w 1182 r. w Kupiatycach pasterka o imieniu Anna znalazła wiszący na drzewie enkolpion (święto tego enkolpionu przypada na dzień 15 listopada). Ten cudowny wizerunek umieszczono następnie w miejscowej cerkwi, zniszczonej w czasie tatarskiego najazdu. Później wi-

⁶⁵ J. TOMALSKA, *Ikony...*, 40.

⁶⁶ Enkolpiony jako symbol wyznania wiary noszono w Bizancjum na piersiach dla ochrony przed złem duchowym i materialnym, a także dla upamiętnienia chrztu, pielgrzymki czy złożenia ślubów zakonnych. Niekiedy wykonywano je w kształcie ryby, serca lub medalionu opatrzonego monogramem Chrystusa. Pochodzenie enkolpionów wiąże się z tradycją palestyńskich filakterii. W Kościele prawosławnym złote i srebrne medaliony – panagie – z wizerunkiem Chrystusa lub Maryi nosili dostojnicy kościołni. Enkolpiony powstawały w większości we wschodnich prowincjach Cesarstwa Bizantyjskiego. *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 98.

⁶⁷ TAMŻE.

⁶⁸ Na ilustracji z XIX w. oprawiony jest w ozdobną ramę, wykonaną około 1700 r. z fundacji metropolity Warłama Jasińskiego. TAMŻE.

zerunek ten znalazł się w świątyni odbudowanej (bądź wybudowanej wraz z monasterem około 1629 r.) przez pielgrzyma Joachima, który osiedlił się w tej miejscowości. Wtedy enkolpion zamknięto w srebrnej szkatule. Po zajęciu świątyni przez dominikanów, biskup prawosławny Sylwester Kosow przewiózł cudowny wizerunek Matki Bożej Kupiatyckiej do Kijowa i przekazał go do soboru pw. Mądrości Bożej w 1656 r.

2.11. Modeńska

Jest to stojąca Matka Boża typu Hodegetria, ukazana całopostaciowo w bogatych, obficie pofałdowanych szatach, z Dzieciąciem na lewej ręce. Zwrócona w *trois-quatre* ku Dzieciąciu, pochyla nisko głowę, prawą ręką dotykając kolan Chrystusa. Dziecię siedzi niespokojnie na Jej ręce, prawą dłoń wyciąga do przodu, dotykając nią piersi Matki, natomiast w lewej dzierży zwinięty zwój. Na niektórych ikonach tego imienia Matka Boża może trzymać Syna odwróconego do Niej tyłem⁶⁹.

2.12. Okowiecka (Rzewska)

Hodegetria jest tutaj ukazana w półpostaci, chociaż niekiedy może być przedstawiona całopostaciowo. Matce Bożej towarzyszy św. Mikołaj, wydzielony z przedstawienia ukazującego cudowne odnalezienie („objawienie się”) w 1539 r. na drzewach majątku Okowieck niedaleko Rżewa krzyża i ikony Matki Bożej ze św. Mikołajem. Święty ten jest równy wysokością Maryi i odziany w biskupie szaty (omoforion); prawą ręką wykonuje gest błogosławieństwa, natomiast w lewej trzyma księgę.

2.13. Pasyjna

Ten typ ikonograficzny występuje w sztuce bizantyjskiej co najmniej od XII w. Przykładem jest tutaj m. in. fresk z 1192 r. z Lagoudery na Cyprze. W typie tym Matka Boża, stojąca przed tronem, trzyma w obu ramionach prawie leżące Dziecię, zaś po Jej obu stronach są przedstawieni całopostaciowo archaniołowie z *arma Christi*. W XV w. wariant półpostaciowy tego typu stał się popularny na Bałkanach, natomiast w Rosji znany był od połowy XVII stulecia. W Kościele rzymskokatolickim typ ten czczony jest jako Matka Boża Nieustającej Pomocy. Jest to wizerunek podobny do Hodegetrii, ale ładunkiem emocjonalnym bliski ikonie maryjnej typu Eleusa, głównie przez niespokojny gest Chrystusa,

⁶⁹E. POKORZYNA, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego...*, 118.

który w półobrocie odwraca głowę ku jednemu z dwóch archaniołów znajdujących się w górnych narożach wizerunku (archanioł Michał jest przedstawiony z włócznią i gąbką z octem, natomiast archanioł Gabriel z krzyżem). Charakterystyczny jest tutaj także inny gest Dziecięcia, które obiema rękoma obejmuje prawą dłoń Matki, równocześnie chwytając kciuk, zaś Jego nogi są niekiedy ułożone tak, jak ma to miejsce na omawianej niżej ikonie Matki Bożej Tichwińskiej. W Rosji istnieje wiele wariantów ikony Matki Bożej Pasyjnej, gdzie np. Chrystus i Maryja mogą nosić korony lub gdzie Chrystus może gubić rozwiązany sandał⁷⁰.

2.14. Peribleptos

Imię ikony pochodzi od określenia: *Perivlépta*; jest to toponim wezwania męskiego monasteru w Ochrydzie w Macedonii, założonego w 1034 r. Ten typ ikonograficzny znany jest od XIV w. W wizerunku tym Matka Boża ukazana jest w ujęciu *trois-quarts*, z tułowiem nieznacznie odchylonym do tyłu, z lekko pochyloną ku Dziecięciu głową, zaś Jej palce nie są opuszczone, ale ułożone poziomo. Dziecię także jest ukazane w ujęciu *trois-quarts*, głowę ma nieco uniesioną ku górze, zdając się spoglądać na Matkę. Jego poziomo wyciągnięta prawa ręka błogosławi, lewa natomiast dzierży zwinięty zwój. Chrystus ma nogi założone prawą na lewą, zaś stopy do połowy przykryte szatą (lewa stopa jest widoczna od góry, prawa z profilu). W XVII w. dodano do tego wizerunku klejnoty zdobiące maforion Matki Bożej⁷¹.

2.15. Pimenowska

Oryginalny wizerunek, pochodzący z Grecji, został przywieziony do Moskwy z Konstantynopola przez ruskiego metropolitę, Pimena, między 1379 a 1389 r. W ikonie tej Matka Boża ukazana jest w półpostaci (nieco poniżej pasa), z niemalże stojącym Chrystusem przy Jej lewej ręce, którą ściska skrawek szaty. Dziecię natomiast – ku któremu pochylona jest głowa Matki – w lewej ręce trzyma przewiązany czerwonym sznurkiem zwój, prawą ręką błogosławiąc. W porównaniu z innymi Hodegetriami postać Maryi jest w tym wizerunku pozbawiona surowości i patosu, cechuje się delikatną sylwetką i pełną liryzmu i głębokiego uczucia twarzą⁷².

⁷⁰ TAMŻE, 120.

⁷¹ TAMŻE, 121.

⁷² TAMŻE.

2.16. Piotrowska

Oryginał tej ikony miał zostać namalowany na początku XIV w. przez metropolitę moskiewskiego, Piotra. Przedstawia on, podobnie jak ikona Matki Bożej Kazańskiej, Hodegetrię w niepełnym popiersiu, ale z widoczną prawą ręką oraz z Dzieciąciem wyobrażonym frontalnie (lub w lekkim skręcie w kierunku Matki). Pod maforionem Maryi widoczny jest czepek. Istnieją też inne redakcje tego wizerunku, np. w typie Eleusy, gdzie głowa Chrystusa niemal dotyka policzka Matki Bożej, obejmującej prawą ręką (widoczne są tylko palce) lewe ramię Dziecięcia (wariant ten jest bardzo bliski ikonie Matki Bożej Korsuńskiej, wizerunkowi typu Eleusa)⁷³.

2.17. Smoleńska

Jest to jedna z najstarszych i najbardziej czczonych ikon maryjnych na Rusi. Tradycja mówi, że ikonę tę przywozła na Ruś z Konstantynopola w 1046 r. księżniczka bizantyjska Anna, córka cesarza Konstantyna IX Monomacha, która poślubiła ruskiego księcia czernihowskiego Wsiewołoda Jarosławowicza, syna wielkiego księcia kijowskiego, Jarosława Mądrego. Męski potomek Wsiewołoda, Włodzimierz Monomach (w latach 1113-1125 wielki książę kijowski), umieścił w 1101 r. ikonę w soborze pw. Zaśnięcia Matki Bożej w Smoleńsku. W kilka wieków później, w 1398 r. ikona Matki Bożej Smoleńskiej znalazła się w Moskwie w soborze pw. Zwiastowania na moskiewskim Kremlu, dokąd przywozła ją Zofia, córka wielkiego księcia litewskiego Witolda oraz żona wielkiego księcia moskiewskiego Wasyla Dymitriewicza (1398-1425). Jednakże w 1456 r. ikona Matki Bożej Smoleńskiej powróciła do Smoleńska, zasłynęła cudami i stała się palladium ziemi rosyjskiej: miała obronić Smoleńsk przed Tatarami w 1238 r. oraz dać zwycięstwo wojskom rosyjskim nad armią napoleońską w 1812 r. w bitwie pod Borodino (po przyłączeniu Smoleńska do Moskwy w 1525 r. wzniesiono w Moskwie Nowodziewiczy monaster, którego sobór został poświęcony Matce Bożej Smoleńskiej⁷⁴). Według piętnastowiecznego podania podczas oblężenia

⁷³ TAMŻE.

⁷⁴ Od tego czasu kult wizerunku bardzo wzrósł, do czego przyczyniło się także sporządzenie dwóch *spisoków* ikony dla Moskwy. Poświęcenie natomiast soboru Matce Bożej Smoleńskiej, w którym czczona była ikona Hodegetrii, miało dla Moskwy, „trzeciego Rzymu”, podwójne znaczenie: ikona przypominała o Smoleńsku i zwycięstwie nad katolicką Polską tudzież o jej roli jako palladium „drugiego Rzymu”, Konstantynopola. O tym, jak głęboko zakorzeniony i żywy był kult Matki Bożej Smoleńskiej oraz wiara w skuteczność Jej opieki nad Rosją, najlepiej świadczy fakt wyniesienia wizerunku na pole bitewne pod Borodino w 1812 r. Po odniesionym

Smoleńska przez wojska tatarskie Batu-Chana *ludność miasta przejęta trwożą, bez przerwy zapelniała katedralną cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny; modlono się tam gorąco, wśród łez, płaczu głośniego i jęków [...] o ratunek dla miasta i uchronienie od wszelkiego zła. I Bóg wysłuchał modłów ludności, okazał im swą łaskę*⁷⁵. Gdy chodzi jeszcze o obronę Smoleńska przed wojskami tatarskimi, należy tutaj wskazać na pewien epizod z tej obrony, którego bohaterem był Merkuriusz (*vel* Merkury), święty męczennik smoleński. Matka Boża miała objawić się mnichowi monasteru „za Dnieprem” i wybrać tego młodzieńca o imieniu Merkuriusz, który z Jej błogosławieństwem uderzył na wojska tatarskie i pokonał je, uwalniając wziętych w jasyr chrześcijan. Mówi o tym *Opowieść o Merkuryum Smoleńskim*. Kiedy następnie Merkuriusz poniósł śmierć, nikt nie mógł podnieść jego ciała, więc spoczywało niepogrzebane, ale zdarzył się kolejny cud: *W środku nocy zrobiło się jasno jak w dzień. W tej wielkiej jasności, niczym światło słoneczne, wyszła z katedry Najświętsza Boża Rodzicielka wraz z archaniołami Pańskimi, Michałem i Gabrielem. Szli przez miasto, aż doszli do tego miejsca, gdzie spoczywało święte ciało. Wtedy Matka Boża podniosła zwłoki świętego, owinęła je w swoją chustę i zaniósła do katedry, gdzie złożyła je na miejsce spoczynku wiecznego w trumnie*⁷⁶. Legenda ta, żywa w świadomości mieszkańców Smoleńska, była wykorzystywana wielokrotnie jako „środek” propagandowy i mobilizujący ludność do walki z kolejnymi nieprzyjaciółmi. W 1609 r., w czasie wojny polsko-moskiewskiej, mieszkańcy Smoleńska pisali: *A my tu w Smoleńsku [...] przyrzekliśmy Panu Bogu i Przczystej Bogurodzicy i błogosławionym Pańskim [...] Merkuremu i wszystkim świętym za cara i wielkiego księcia Wasyla Iwanowicza [...] i za całe prawosławne chrześcijaństwo w domu Przczystej Bogurodzicy polec i miasta nie poddać i litewskiemu królowi się nie pokłonić*⁷⁷. Warto tutaj jeszcze dodać, że w przeddzień bitwy, na rozkaz feldmarszałka Michała I. Kutuzowa, ikonę Matki Bożej Smoleńskiej noszono procesjonalnie w obozie wojsk rosyjskich i modlono się przed nią, zaś epizod ten został opisany przez Lwa Tołstoja w powieści *Wojna i pokój*. Odprawiano przed tą ikoną

---

zwycięstwie i oswobodzeniu Smoleńska, zgodnie z wolą wspomnianego Michała I. Kutuzowa, ikona powróciła do soboru pw. Zaśnięcia w Smoleńsku B. DĄB-KALINOWSKA, *Ikony i obrazy*, Warszawa 2000, 151-153.

⁷⁵ Cyt. za: *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 60.

⁷⁶ TAMŻE.

⁷⁷ *Akta Istoriczeskije II*, 317, cyt. za: B. DĄB-KALINOWSKA, *Ikony i obrazy...*, 151. Również polskie piśmiennictwo posłużyło się legendą o Merkuriuszu, a także obrazem Matki Bożej Smoleńskiej jako środkami mobilizującymi do walki w tej samej wojnie, w której o pomoc Matki Bożej i Merkuriusza w walce z armią króla Władysława IV zabiegali mieszkańcy Smoleńska. TAMŻE.

dziękczynne nabożeństwa aż do momentu całkowitego wyzwolenia Smoleńska od wojsk napoleońskich.

Ikona Matki Bożej Smoleńskiej popularna była od XV w., natomiast nazwę nadano jej w XVI stuleciu. Ma ona wiele powtórzeń, spośród nich za cudowne uznano ponad trzydzieści wizerunków, zaś najstarsze pochodzą z XIV wieku⁷⁸. Do tych powtórzeń należy chociażby ikona Matki Bożej Szujskiej-Smoleńskiej, namalowanej w latach 1654-1655⁷⁹ w mieście Szuja, które to miasto zostało w cudowny sposób ocalone przed szalejącą tam epidemią. Ikona Matki Bożej Szujskiej-Smoleńskiej wyróżnia się tym, że Dziecię ma odsłonięte do kolan nogi i dotyka ręką swej pięty. Najbardziej wiarygodnym źródłem pojawienia się tego szczegółu ikonograficznego jest symboliczny związek ze słowami Boga skierowanymi do węża-kusiciela po upadku prarodziców (Rdz 3, 15); jest to zapowiedź odkupienia ludzkości, które zrealizowało się w Chrystusie⁸⁰. Typ ikonograficzny, który prezentuje Matka Boża Szujaska⁸¹, funkcjonował na Rusi wcześniej, ale dopiero w drugiej połowie XVII w. zaczęto ikonę czcić powszechnie ze względu na rolę, jaką odegrała w czasie wspomnianej epidemii cholery w 1654 r. w mieście Szuja (rejon włodzimierski). Epidemia miała odstać dopiero wtedy, kiedy mieszkańcy zamówili u ikonopisa Gierasima Tichonowicza Ikonnikowa kopię ikony Matki Bożej Smoleńskiej, przed którą modlili się mieszkańcy Szui. Wieść o cudownym odstąpieniu cholery rozślawiła tę ikonę. Dzieje wizerunku mówią też, że car Aleksy Michajłowicz wydał polecenie przeprowadzenia dowodu na jego cudowność. Inne wizerunki-powtórzenia to Jarosławska, Kostromska, Ustiużeńska. Z ziem polskich należy wymienić tutaj powtórzenie w postaci ikony Matki Bożej Supraskiej; na Białostocczyźnie bowiem wizerunek Hodegetrii Smoleńskiej czczony jest jako Matka Boża Supraska (także omawiana w niniejszym artykule)⁸². Ikona Matki Bożej Supraskiej znalazła swe miejsce w Supraślu koło Białegostoku, gdzie mieści się męski monaster założony w 1498 r. W drugiej połowie XVII w., oprócz m. in. ikony Matki Bożej Szujskiej, spopularyzowana została w Rosji także ikona Matki Bożej Siedmiu Jezior⁸³, będąca również powtó-

⁷⁸ G. KOBRZENIECKA-SIKORSKA, *Cudowne ikony maryjne w Rosji i ośrodki ich kultu...*, 18.

⁷⁹ Druga połowa XVII w. była okresem rozpowszechniania cudownych, legendarnych historii wizerunków maryjnych. TAMŻE, 18.

⁸⁰ TAMŻE.

⁸¹ Ikona Matki Bożej Szujskiej stała się bardzo powszechna i czczona w kręgach staroobrzędowców. E. POKORZYNA, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego...*, 123.

⁸² TAMŻE.

⁸³ G. KOBRZENIECKA-SIKORSKA, *Cudowne ikony maryjne w Rosji i ośrodki ich kultu...*, 18.

rzeniem ikony Hodegetrii Smoleńskiej. Ikona Matki Bożej Smoleńskiej Siedmiu Jezior też wslawiła się cudownością w czasie epidemii cholery w 1654 r. Od wizerunku Matki Bożej Smoleńskiej różni się ona układem prawej ręki Maryi, która to ręka ukazana jest od strony wewnętrznej, co symbolizuje przyjęcie błogosławieństwa Bożego. Ten wariant, podobnie jak Matka Boża Szujaska, był znany także już uprzednio. Najwcześniej, bo w latach 1502-1503, namalowany został wizerunek z klasztoru Fierapontowskiego, który przypisywano warsztatowi mistrza Dionizego. Historia ikony Siedmiu Jezior wiąże się ze starcem Jefimijem, założycielem pustelni leżącej nad siedmioma jeziorami (17 wiorst od Kazania). Starzec Jefimij pochodził z Ustiuga Wielkiego i stamtąd przyniósł ikonę do założonego pod koniec XVI w., wspomnianego eremu. Ikona Jefimija zasłynęła tak licznymi cudami, że w miejscu pustelni w połowie XVII w. zbudowano murowany klasztor (od rewolucji bolszewickiej ikona starca Jefimija znajduje się w cerkwi pw. św. Piotra i Pawła w Kazaniu⁸⁴).

W opowieściach o ikonie Matki Bożej Smoleńskiej wykorzystywano w sposób znaczny podania związane z Hodegetrią i na nich bezpośrednio się wzorowano, np. Włodzimierz modlący się w *Powieści minionych lat* zwraca się do Matki Bożej w słowach: *Gród swój [Kijów] ochraniaj, Dziewico, Matko czysta, który pod Twoją opieką wiernie panuje, niech się w Tobie umacnia i w Tobie ma nadzieję, zwycięża we wszystkich bitwach, obala wrogów i czyni ich pokornymi*⁸⁵. Tekst ten świadczy również o przeniesieniu ochraniających cech przypisywanych Hodegetrii w Konstantynopolu na wizerunki, które znalazły się na Rusi. Święto ikony Matki Bożej Smoleńskiej jest natomiast obchodzone w dniu 28 lipca (10 sierpnia) na pamiątkę powrotu Smoleńska do Rosji w 1514 r.

2.18. Supraska

Jak już wyżej wspomniano pierwowzorem tej ikony była Hodegetria Smoleńska, ofiarowana klasztorowi w Supraślu w początkach XVI w. przez biskupa smoleńskiego, Józefa Sołtana. Ta znajdująca się pierwotnie w ikonostasie cerkwi w Supraślu ikona została w 1557 r. ozdobiona srebrną ryzą. Gdy natomiast w połowie XVII w. zamówiono w Gdańsku nowy ikonostas dla supraskiej cerkwi, słynącą łaskami ikonę przeniesiono na jeden z filarów. Chociaż niegdyś ikona ta należała do najbardziej sławnych wizerunków Hodegetrii, dzisiaj ikonę tę zna się z nielicznych, późniejszych kopii i graficznych powtórzeń, bowiem w 1915 r. została

⁸⁴ TAMŻE.

⁸⁵ *Kroniki staroruskie*, 1987, 168, cyt. za: *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 60.

wywieziona w głąb Rosji. W ikonie Matki Bożej Supraskiej odmienny od ikony Matki Bożej Smoleńskiej jest nie tylko układ maforionu Maryi, ale także błogosławiącej dłoni i stóp Chrystusa, jak też lewych rąk obu postaci, Matki i Syna. Warto tutaj jeszcze dopowiedzieć, że kopią cudownej ikony supraskiej jest m. in. czczony w Kościele rzymskokatolickim obraz Matki Bożej Hodyszewskiej⁸⁶.

2.19. Święty Dorofiej przed ikoną Matki Boskiej Jugskiej⁸⁷ (*vel*: Objawienie Matki Bożej Jugskiej)

Obraz ten jest zbudowany na zasadzie „ikona w ikonie”. W centrum wizerunku znajduje się św. Dorofiej w szatach mniszych, który klęczy z rozłożonymi rękoma przed ikoną Matki Bożej Hodegetrii, znajdującej się na drzewie. Oblicze Maryi zwrócone jest ku świętemu, zaś zasiadający na Jej lewym ręku Chrystus ma – podobnie jak w omawianej poniżej ikonie Matki Bożej Tichwińskiej – widoczną prawą piętę. Na obramieniu ikony znajdują się postaci: ascety z przepaską na biodrach i długą brodą – św. Jana Miłościwego, św. Izydora oraz niezidentyfikowanego, świętego wojownika. Na lewo od wpisanego w tę ikonę wizerunku Hodegetrii widnieje napis: „Jugska Najświętsza Bogurodzica”.

Ikoneę ze św. Dorofiejem należy zaliczyć do grupy późnych przedstawień maryjnych, zaś jej tematem jest pierwszy cud związany z tym wizerunkiem. Legenda mówi, że objawienie ikony jugskiej miało miejsce w 1615 r. W okolicach Pskowa żył starzec, mnich monasteru Pieczerskiego, Dorofiej (zm. 1622 r. lub 1623 r.), który, obawiając się Szwedów, postanowił opuścić klasztor. Przed podróżą poszedł do świątyni, by pomodlić się przed ikoną Matki Bożej i błagać Ją o pomyślność. Wtedy usłyszał idący od obrazu głos, który nakazywał mu zabrać ze sobą ikonę. W czasie podróży, po dotarciu do rzeki Jugi, mnich poczuł się zmęczony, i umieściwszy ikonę na drzewie, zasnął. Kiedy po przebudzeniu się próbował ją zdjąć z drzewa, usłyszał ponownie głos idący od wizerunku: *Nie trudź się na marne. Życzę sobie, aby tu, gdzie teraz jesteś, powstał klasztor dla mnichów. W nim będzie moja ikona zawsze, a z nią łaska moja i siła*⁸⁸. Zgodnie z tym życzeniem, starzec pozostawił ikonę na drzewie, dopóki nie zbudował sobie celi, do której przeniósł wizerunek⁸⁹. Święto Matki Bożej Jugskiej prawosławni chrześcijanie obchodzą w dniu 3 czerwca.

⁸⁶ J. TOMALSKA, *Ikony...*, 36.

⁸⁷ Dla przykładu jest to reprodukcja nr 85, w: *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 224.

⁸⁸ TAMŻE.

⁸⁹ Legenda o ikonie Matki Bożej Jugskiej wykorzystuje wątki znane we wcześniejszej literaturze ruskiej. Objawienie się ikony na drzewie (ikona Matki Bożej Kołoczeskiej,

2.20. Tichwińska

Hodegetria ukazana w tym wizerunku mimo swej frontalności pochyla głowę ku Chrystusowi. Ten gest zbliża ją do ikon maryjnych typu Eleusa. Ponadto ikona Matki Bożej Tichwińskiej różni się od podstawowego typu Hodegetrii przede wszystkim sposobem ujęcia Chrystusa, który, zasiadając na ręce Matki, kieruje się ku Niej w geście błogosławieństwa, zaś Jego nogi są swobodnie skrzyżowane, przy czym podeszwa prawej stopy jest zwrócona na zewnątrz. Ten typ ikonograficzny wywodzi się z bizantyjskiego pierwowzoru z X-XI w., natomiast określenie – „Tichwińska” – pojawiło się dopiero na początku XVI w. Przydomek ikony – Tichwińska – pochodzi od nazwy rzeki Tichwiniki, nad brzegiem której znajdował się klasztor, gdzie przechowywano pierwowzór, według legendy wyłowiony z tej rzeki w 1383 roku⁹⁰. Na charakter kultu owego wizerunku wpłynęły bizantyjskie podania o ikonie Matki Bożej Lyddzkiej-Rzymskiej. Także św. Łukaszowi Ewangelista przypisuje się *Opowieść o cudach ikony Bogurodzicy Tichwińskiej*⁹¹.

Tradycja mówi, że w V w. owa ikona miała znaleźć się w świątyni blacherneńskiej w Konstantynopolu, ale w 1383 r. z własnej woli opuściła stolicę Cesarstwa Bizantyjskiego, by objawić się nad jeziorem Ładoga, niesiona cudowną mocą. Ostatecznie zatrzymała się w Tichwinie, gdzie wzniesiono dla niej świątynię. Wspomniana *Opowieść o cudach ikony Bogurodzicy Tichwińskiej* mówi również o konsternacji mieszkańców Konstantynopola po utracie cudownego wizerunku oraz o sporze o ikonę toczonym między nimi a Rusinami. Ponadto mimo iż w Tichwinie drewnianą budowlę, w której znalazła się ikona, wielokrotnie dotknęły pożary, wizerunek pozostawał nienaruszony, co dla chrześcijan było niezaprzeczalnym dowodem nadprzyrodzonego jego pochodzenia i cudownego charakteru. Dopiero w 1510 r., przy wsparciu ze strony

---

Fiodorowskiej), wążek jej wielkiej mocy, ponadto fakt, że może ona udaremnić przeniesienie jej w inne miejsce (ikona Matki Bożej Iwierskiej) i motyw obdarzenia ikony przez Matkę Bożą cudotwórczą mocą (ikona Matki Bożej Włodzimierskiej). Wśród późnych ikon maryjnych, ukazujących cudowną ikonę Matki Bożej na drzewie, można wymienić m. in. dość rzadko spotykaną ikonę Matki Bożej Okowieckiej-Rzewskiej, opisaną już wcześniej w niniejszym artykule. TAMŻE, 224.

⁹⁰ E. POKORZYNA, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyni obrządku wschodniego z przydatkiem ikon maryjnych...*, 123.

⁹¹ Do powstania *Opowieści* – w oparciu o historię ikony Matki Bożej Lyddzkiej – przyczynił się arcybiskup nowogrodzki Serapion, natomiast wążek przeniesienia ikony z Konstantynopola na Ruś ma prawdopodobnie bezpośredni związek z narastającym od drugiej połowy XV w. przekonaniem, że Bizancjum utraciło znaczenie jako centrum ortodoksji na rzecz Rusi, gdzie zachowano czystość i prawdziwość wiary prawosławnej. *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 72.

księcia Wasyla III, wzniesiono cerkiew murowaną, w której umieszczono wizerunek. Kult ikony Matki Bożej Tichwińskiej stawał się coraz bardziej popularny, na co wpływ miały nie tylko cuda, wśród nich uzdrowienia, lecz również wydarzenia z pierwszej ćwierci XVII w., kiedy to za sprawą właśnie tej ikony Tichwin i Nowogród zostały wybawione od najazdu szwedzkiego. Twierdzi się, że oryginał tego wizerunku rzeczywiście mógł być sprowadzony z Konstantynopola w XIV w., gdyż praktyka podróżywania Rusinów do tego miasta i przywożenia stamtąd powtórzeń ikon, w tym zwłaszcza Hodegetrii, była wówczas powszechna. Należy jeszcze tutaj dopowiedzieć, że z XVII w. pochodzi największa liczba ikon Matki Bożej Tichwińskiej *w cudach*. Do cyklu tego włączano: „Objawienie nad Ładogą”; ilustracje cudownych ocalań ikony w pożarach w 1390 r., 1395 r. i 1500 r.; „Wystawienie świątyni przez Wasyla III”, ale również sceny wskazujące na opiekę Matki Bożej nad Tichwinem podczas najazdu szwedzkiego.

W XVIII i XIX stuleciu kult ikony Matki Bożej Tichwińskiej był powszechny zarówno w kręgu oficjalnego Kościoła wschodniego, jak i wśród staroobrzędowców, którzy uznawali ten wizerunek za jedną z najbardziej cudownych, istniejących w Rosji, ikon. Rozpowszechnienie tej ikony wśród grup starowierców pomorców i fiedosiejewców należy łączyć z ich religijnymi i artystycznymi powiązaniem z ziemią nowogrodzką⁹². Święto ikony w dniu 26 czerwca zostało natomiast ustanowione prawdopodobnie przez arcybiskupa Serapiona na dzień, w którym pierwotnie obchodzono święto ikony Matki Bożej Lydzkiej.

2.21. Trójreka

Ikona ta zwana jest również Matką Bożą Chilendarską⁹³. Ten typ ikonograficzny pojawił się w VI w., zaś najstarszy, zachowany do dzisiaj wizerunek, pochodzi z XIV w. i jest przechowywany w klasztorze Chilandar na górze Athos⁹⁴ (jest to Hodegetria *Dexiokratousa*); ów wizerunek z klasztoru Chilandar jest traktowany jako prawzór i przypisywany również św. Łukaszowi Ewangeliste. Legenda podaje jeszcze, że wizerunek ten miał pierwotnie towarzyszyć św. Pawłowi apostołowi w jego misyjnych podróżach, a później znaleźć się w posiadaniu św. Jana z Damaszku (675-749), ostatniego wielkiego teologa okresu greckich Ojców Kościoła i gorliwego obrońcy ikon w epoce ikonoklazmu bizan-

⁹² Opowieści o cudach ikony Matki Bożej Tichwińskiej, znane ze *sborników* w XVIII i XIX w., docierały do wszystkich grup staroobrzędowców. TAMZE, 73.

⁹³ E. POKORZYNA, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyni obrządku wschodniego...*, 124.

⁹⁴ TAMZE.

tyjskiego⁹⁵. To właśnie z tym świętym związana jest legenda dotycząca wizerunku. Najstarsza zaś redakcja owej legendy pochodzi z X w. i należy prawdopodobnie do grupy opowieści o ikonach, które powstawały jako reakcja na ikonoklazm bizantyjski i na święto Triumf Ortodoksji⁹⁶.

Owa legenda mówi, że św. Jan z Damaszku został skazany przez cesarza-obrazoburcę, Leona III Izauryjczyka, na obcięcie prawej dłoni (podaje się również, że to kalif za namową tego cesarza rozkazał uciąć prawą dłoń św. Jana z Damaszku, którą następnie powieszono na placu; jednak święty wyprosił u kalifa, aby ten zwrócił mu dłoń⁹⁷). Następnie wywieszono tę obciętą rękę na widok publiczny jako przestrożę dla wszystkich czcicieli ikon. Po wykonaniu wyroku św. Jan z Damaszku, zanim udał się na spoczynek, ukląkłszy przed ikoną Matki Bożej, zaczął się gorliwie modlić. Ikona miała zajaśnieć wtedy niezwykłym światłem, z tego światła wysunęła się dłoń Maryi i przyłożyła obciętą rękę do okaleczonego przedramienia św. Jana z Damaszku; wtedy stał się cud – ręka przyrosła. Święty ten nie tylko błagał w swej modlitwie o uzdrowienie, ale również obiecał walczyć o przywrócenie kultu ikon, dlatego Matka Boża po tym cudzie miała zwrócić się do niego następująco: *Oto twoja ręka jest już zdrowa. Nie trap się więcej i wypełnij to, co Mi obiecałeś w modlitwie*⁹⁸. Na pamiątkę tego cudu św. Jan z Damaszku ofiarował ikonie wotum w postaci srebrnej dłoni, upamiętniające to cudowne wydarzenie: umieścił na wizerunku prawą dłoń wykonaną ze srebra; od tego czasu zaczęto ową ikonę nazywać: „Trójręką” (gr. *Tricherousa*).

Tradycja mówi też, że wizerunek Matki Bożej Trójrękiej miał pozostawać przez cztery stulecia w klasztorze pw. św. Sawy koło Jerozolimy. Pierwotny wizerunek w XII w. miał zostać przewieziony do Serbii. Dalej tradycja mówi, że kiedy w serbskim klasztorze w Studenicy wybuchł pożar, ikona uratowała się sama, opuszczając monaster na grzbiecie muła. Zwierzę zaniosiło ikonę do założonego w 1196 r. na Athos klasztoru Chilandar⁹⁹, a mnisi z czcią przenieśli ten obraz do świątyni i umieścili go na szczytnym miejscu. Jednak następnego ranka zdumieni znaleźli ikonę na krześle przełożonego. Cud ten powtarzał się trzykrotnie. Od tego czasu w owym klasztorze nie wybierano już opata, gdyż mnisi uznali, że w tak niezwykły sposób Matka Boża wyraziła swoją wolę zajmowania miejsca przełożonego monasteru¹⁰⁰.

⁹⁵ E. SMYKOWSKA, *Ikona. Mały słownik...*, 81.

⁹⁶ *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 92.

⁹⁷ E. SMYKOWSKA, *Ikona. Mały słownik...*, 81-82.

⁹⁸ Cyt. za: *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 92.

⁹⁹ Ale istnieje też przekonanie, że ikona ta znalazła się w klasztorze Chilandar po 1230 r. TAMŻE.

¹⁰⁰ J. TOMALSKA, *Ikony...*, 50.

W rzeczywistości jednak ikona z Chilandar datowana jest, jak już wspomniano, na XIV w. i nosi wyraźne cechy malarstwa bałkańskiego. Pierwsze natomiast informacje o ikonie Matki Bożej Trójrękiej dotarły na Ruś dopiero w XVI w. i to w kilku wariantach wspomnianej, znanej na Athos legendy, np. *Opowieść o cudownych ikonach monasteru Chilandar* mówi zarówno o cudownym uzdrowieniu św. Jana z Damaszku przez Matkę Bożą, jak też o tym, że trzecia ręka widoczna na wizerunku pojawiła się na ikonie w czasie malowania wizerunku przez ikonopisa za sprawą *niewidzialnej Bożej siły*, która działała mimo prób ikonopisa usiłującego zamalować pojawiającą się na obrazie rękę¹⁰¹.

Ta trzecia ręka jest przedstawiana w dolnej części wizerunku, pod prawą ręką Matki Bożej, i ta właśnie dodatkowa dłoń – wyłaniająca się jak gdyby z dolnej „ramy” obrazu - odróżnia ową ikonę od podstawowego typu Hodegetrii. Czasem ręka ta przyjmuje barwę „cielistą”, naturalną, stanowiąc wtedy rękę Maryi pojawiającą się w sposób cudowny na ikonie w trakcie pisania tego wizerunku, niekiedy jednak stanowi wotum (św. Jana z Damaszku), na co wskazuje jej metaliczny, złoty bądź srebrny kolor¹⁰².

W Rosji znajduje się wiele powtórzeń ikony Matki Bożej Trójrękiej. Najstarsza natomiast ikona o tym imieniu znalazła się na tutejszych ziemiach dopiero w 1661 r., zaś dzień jej przeniesienia stał się również dniem jej święta: 28 czerwca¹⁰³. Jednak znane i popularne w XVII w. (czyli w okresie zgubnej dla kanonu ikon okcydentalizacji), naznaczone wpływami zachodnimi, ikony Matki Bożej Trójrękiej spotkały się z potępieniem przez Święty Synod w 1722 r. jako niekanoniczne, uznano je bowiem za *niezgodne z istotą, historią i prawdą*¹⁰⁴. Gdy chodzi natomiast o święto ikony Matki Bożej Trójrękiej, jest ono obchodzone przez prawosławnych chrześcijan dwukrotnie w roku liturgicznym: 11 i 25 lipca.

Dr Justyna Sprutta
Wydział Teologiczny UAM (Poznań)

ul. Targowa 9d/15
PL - 63-400 Ostrów Wielkopolski

e-mail: jsprutta@o2.pl

¹⁰¹ *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 92.

¹⁰² TAMŻE. Por. E. POKORZYNA, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego...*, 124.

¹⁰³ *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie...*, 92.

¹⁰⁴ Cyt. za: TAMŻE. W praktyce jednak postanowienia soborów i wspomnianego Synodu bardzo rzadko respektowano. TAMŻE. Por. E. POKORZYNA, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego...*, 124.

Le icone della Madre di Dio del tipo *Odighitria*

(Riassunto)

Nell'iconografia della Madre di Dio, l'immagine dell'*Odighitria* (la Conduuttrice) occupa un posto privilegiato.

Nella prima parte dell'articolo viene presentata la genesi e la teologia dell'icona. Si deve sottolineare che l'immagine dell'*Odighitria* è la rappresentazione di Maria comune all'Oriente e all'Occidente. Però, è stata, e continua a essere, l'immagine preferita del mondo occidentale, anche se la sua origine è specificamente orientale.

La seconda parte dell'articolo riguarda le varianti dell'*Odighitria*. Le sue repliche sono numerose e prendono il nome della città dove sono apparse. Il loro nome è talvolta completato da un titolo che esprime la venerazione dei fedeli.